

Марина Навальна

Тетяна Левченко

УРОКИ СЛОВЕСНОСТІ В ЗАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ НА МАТЕРІАЛАХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Розбудова національної системи освіти ставить нові вимоги до формування особистості. У державній національній програмі „Освіта” („Україна ХХІ століття”) зазначається, що загальна середня освіти має забезпечити продовження всебічного розвитку дитини як цілісної особистості, її здібностей і обдарувань, збагаченню на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності і культури, формування громадянина України, здатного до свідомого вибору.

У зв'язку з цим перед школою ставиться завдання – забезпечити високий рівень розумового розвитку дитини, який є найважливішим складовим компонентом її всебічного розвитку.

До проблем, продиктованих вимогами часу та потребами шкільної практики й методичної теорії, належить проблема роботи над словом під час вивчення мови та літератури. Хоча мова і література в школі – два окремих предмети, проте у своєму суспільному бутті вони як дві грані одного явища. Спільною точкою перетину цих предметів є насамперед слово.

Вивчення лексичного значення слів буде ефективним, якщо вчитель-словесник розпочне роботу над програмовим матеріалом і, враховуючи міжпредметні зв'язки, існуючі між українською мовою і літературою, піде шляхом від знайомства із словами на уроках української літератури до їх вивчення на уроках української мови.

Потреба саме такого шляху зумовлена декількома причинами: по-перше, характером програмового матеріалу з української мови (вивчення лексичного значення слова, поняття про пряме і переносне значення, синоніми, антоніми); по-друге, характером програмового матеріалу з

української літератури, адже на матеріалі творів Тараса Шевченка можна засвоїти базові поняття про лексичну систему української мови; по-третє, реалізація саме такого шляху буде ефективною і можливою через те, що українську мову і літературу викладає один учитель, що допоможе реалізувати важливий принцип у навчанні – міжпредметних зв'язків.

Традиційно вважається, що література – найдоступніший із видів мистецтва і, отже, найлегший для сприймання. Тим часом дослідження психологів, мовознавців, літературознавців, методистів (Л. Виготського, О. Леонтьєва, І. Гальперна, М. Бахтіна, І. Синиці, Є. Пасічника та ін.) засвідчують, що спілкування з текстом вимагає зусиль душі, певної підготовки, оскільки поетична мова складна, не менш важка для розуміння, ніж музична, і тому вимагає добре розвиненого чуття слова.

Для того, щоб пробудити увагу до слова, навчити сприймати його виразну силу, вміло володіти словом, необхідно поєднувати роботу над вивченням закономірностей мови і мислення – як мовою в дії. Іншими словами, необхідно забезпечувати взаємозв'язок у викладанні мови та літератури. Уроки мови мають готувати такий ґрунт для сприймання слова, який дає змогу бачити новий його зміст, відчувати його образний смисл безпосередньо в контексті.

У психічному плані показовим є те, що звернення до літературного матеріалу вносить в організацію уроку мови живий естетичний струмінь, створює емоційну основу для засвоєння лінгвістичних знань. А опора на знання мовних закономірностей допомагає глибше усвідомлювати естетичні можливості слова в художньому творі. Але з найвищим виявом мовлення ми зустрічаємося саме в літературі, де слово переливається всіма барвами, набуває здатності виражати естетичну функцію, виступає в такій дії, до якої його може спонукати лише справжній майстер слова, письменник.

Щоб збагатити знання учнів з мови, навчити школярів володіти її багатствами, сприймати глибинну сутність творів літератури, дуалізм у підході слова, шлях тут має бути один – забезпечення міжпредметних

зв'язків у викладанні мови та літератури, зв'язків продуманих, науково обґрунтованих, які б давали можливість не лише засвоїти граматичні закономірності мови, а й навчитись яскраво, виразно, переконливо висловлювати в усній та писемній формі свої думки, глибоко сприймати і розуміти мову образів літератури.

Коли ми кажемо, що іменник означає назви предметів і наведемо приклади слів-іменників, а, говорячи про дієслово, ілюструємо думку словами, що означають дію, ми розглядаємо слово, мовби вирване із словника.

Тому головне завдання – створити систему роботи над словом, яка б дозволяла вчителю направляти, своєчасно корегувати сприйняття художнього тексту, щоб забезпечити правильне і цілісне уявлення про прочитане в пізнанні школярів, показувати функціональне багатство нашої мови.

Використання текстів художньої літератури у процесі вивчення певних граматичних понять, явищ, категорій вносить у процес пізнання ті стимули, які роблять його емоційно насиченим. Літературні тексти дають змогу створювати таку атмосферу уваги до слова, яка збагачує уроки мови, наповнює конкретними прикладами ті закономірності, про які йдеться на заняттях. При цьому зростає словниковий запас учнів, їх стилістична і загальна мовна культура та грамотність.

У Тараса Шевченка є багато творів, у яких поет із захопленням розповідає про природу рідного краю. Письменник довгий час перебуває за межами рідної землі: навчання в Академії мистецтв у Петербурзі, арешт і заслання (Оренбург, Кос-Арал, Новопетровська фортеця) тощо. Та якими б дорогами не водила Доля, завжди в думках поета була Україна. Її історія, люди, природа. *„І виріс я на чужині, / І сивію в чужому краї: / То одинокому мені / Здається – кращого немає / Нічого в Бога, як Дніпро / Та наша славная країна...”*.

Природа рідного краю була для поета втіленням земного раю. Змалку Тарас Шевченко був закоханий у рідні левади та діброви. У його спогадах знаходимо наступні рядки: *„І от стоїть переді мною наша бідна, стара біла хата з потемнілою солом'яною стріхою і чорним димарем, а коло хати на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а коло яблуні квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терплячої, моєї ніжної няньки! А біля воріт стоїть стара розлога верба із засохлою верхівкою, а за вербою стоїть клуня, оточена стіжками жита, пшениці і всякого, різного хліба; а за клунею, схилом, піде вже сад. Та який сад!.. Густий, темний, тихий... а за садом левада. А за левадою долина, а в долині тихий, ледь дзюркотливий струмок, обставлений вербами й калиною та огорнутий широколистими, темними, зеленими лопухами ”.*

Звернемося до текстів Тараса Шевченка.

1. Чорніє поле, і гай, і гори. 2. Встала земля, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила. 3. По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу. 4. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою. 5. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне. 6. Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море.

Як бачимо, насичення дієсловами допомагає глибше розкрити красу природи рідного краю, її велич.

Інший приклад. Яким нецікавим є матеріал з мови про службові слова – сполучники, і як він „оживає” відразу, якщо учні усвідомлюватимуть їх естетичну функцію, яка може змінюватись залежно від художньої мети. Так, естетичну спрямованість службових слів можна добре ілюструвати на прикладах використання підрядних сполучників.

1. Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила; і на полі жайворонки, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зустрічають... 2. Ридаю, молю, ридаючи, пошли, подай душі убогій силу, щоб огненно заговорила, щоб слово пламенем взялось, щоб людям

серце розтопило. 3. Сіяло сонце в небесах, ані хмариночки, та тихо, та любо, як у раї. 4. І я ніби оживав на полі, на волі.

За допомогою сполучників автор наповнює поняття слова всім багатством людського життя.

Орієнтація під час вивчення мови та літератури дасть змогу, по-перше, показати красу і силу мови, її виражальні властивості, гнучкість та багатство, по-друге, дозволить ефективно засвоїти теоретичні й практичні питання, бо тільки в такий спосіб можна пробудити інтерес до мови, а отже, розраховувати на свідоме й ефективне засвоєння пропонованого для розгляду матеріалу (теоретичного й практичного).

Мова є виявленням не тільки свідомості, але й рефлексорної сфери. Для їх гармонії потрібне визначене формуюче культурне середовище. Як зовнішнє, так і внутрішнє. Звернення до літератури на уроках мови розвиває в учнів пізнавальний інтерес.

Опираючись при вивченні мовного явища на художній текст означає зблизити найближче, що лежить ніби "на поверхні". Тоді істина сама випливає із стану речей і буде маленьким відкриттям учнів.

Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Позначте в них корені і префікси.

Малим хлопцем Тарас Шевченко разом із своїм дідом Іваном пішли пішки до монастиря, що в Чигиринському районі.

Йшли вони довго, хоч вийшли з дому ще вранці. Надворі була спека, і подорожні притомилися. Сіли, поїли, що Бог послав, захотілося пити. Ось неподалік вони й запримітили маленьке джерельце. Почали розгрібати навколо. Незабаром звідти забила вода. Та ще ж смачна! Напилися, відпочили і пішли далі.

А впорядкована ними криничка залишилася й існує до наших днів.

І називають її люди Тарасовою. (З журналу).

Прочитайте вірш. Спишіть, у виділених словах позначте префікси. До слова *поморозив* добери спільнокореневі слова.

Барвінок цвів і зеленів...
Барвінок цвів і зеленів,
*Слався, **розстилався**;*
Та недосвіт передсвітом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

Слова з дужок, що стоять в однині, поставте у форму множини.

До слів верба, степ підберіть споріднені слова.

Тихесенько вітер віє,
(Степ), (лан) мріють,
Між (яр) над (став)
(Верба) зеленіють.

Доберіть до виділених слів перевірні. Поясни написання **є**, **и** в ненаголошених складах.

Пишається калинонька,
явір молодіє,
*а кругом їх **верболози***
*й лози **зеленіють**.*

Слово в художньому творі має ще й ту перевагу, що мовлення особливе, індивідуалізоване. Саму завдяки літературі на уроках слід показати, що слово може змінювати своє лексичне значення залежно від контексту, модифікуючись навіть до свого протилежного поняття. Скажімо, суфікси, які прийнято називати суфіксами зменшувально-пестливого значення. Тому й ілюстрація – рядки із творі Великого Кобзаря.

Пташечка зраділа і защебетала. Пишається калинонька, явір молодіє. Садок вишневий коло хати. І сонечко серед неба опинилось-стало. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає.

Здійснюючи взаємозв'язки мови та літератури, необхідно широко використовувати на уроках матеріали фольклору, уривки з художніх творів письменників-класиків, надбання сучасної літератури, включаючи і художні твори, ознайомлення з якими передбачено шкільною програмою. В усній народній творчості словесні скарби шліфувалися віками. Фольклорні тексти бажано використовувати у процесі опрацювання багатьох розділів програми з мови. Так, іменника, дієслова: */Як у воду глянув; Не все те золото, що блищить; Неправдою світ пройдеш, та назад не вернешся/; під час вивчення займенників, числівників: /Яка шана, так й дяка; Яка хата, така й правда; Той Іван, та не та шапка; За одного битого двох небитих дають; Не той друг, хто медом маже, а той друг, хто правду скаже і т. д./.*

Діти дуже люблять, коли їм під час пояснення чи закріплення пропонують пригадати народні приказки та прислів'я, які ілюструють виучуване правило. Таке завдання вони сприймають як запрошення до змагання.

Пильна увага до слова у тексті активізує художнє сприймання учнів, допомагає творити психологічні передумови для розуміння індивідуальної манери письма, митців, виховує інтерес і любов до літературного твору. Аналізуючи художні твори, учні виконують ряд завдань з метою поглибити розуміння слова. Так, організовуючи вивчення поезій Тараса Шевченка, можна дати учням завдання скласти асоціативне гроно зі словом *природа*.

Асоціативне гроно базується на пошукові асоціацій, що виникають в учнів. (Асоціація – зв'язок думок, уявлень, почуттів, внаслідок якого одне уявлення чи почуття викликає інше). Скажімо *природа у творах Кобзаря* викликає такі асоціації – краса, світ гармонії, ідилія, джерело натхнення, самодостатність, рай, батьківщина.

Учитель також може запропонувати учням скласти сенкан зі словами природа і Тараса Шевченко. Сенкан – це п'ятирядковий неримований вірш, який складається з одинадцяти слів. У першому рядку записується одне слово, іменник, який є темою сенкану. У другому – записуються два слова, прикметники, які є означеннями теми. У третьому – учні записують три слова, які вказують на активність, дієвість слова, пов'язану з темою. У четвертому записується фраза, якою висловлюється розуміння теми. Фраза складається з чотирьох слів. У п'ятому записується одне слово, іменник – синонім (висновок) до теми.

Природа
красива, мудра
надихає, лікує, допомагає
джерело позитивних емоцій для людини
світ

Тарас Шевченко
нескорений, талановитий
писав, малював, боровся
любив і оспівував природу України
Кобзар

Використовуючи такі завдання вчитель має можливість узагальнювати та систематизувати матеріал, розвивати асоціативне мислення школярів.

На уроках розвитку зв'язного мовлення важливо виконувати вправи різного типу на основі творів художньої літератури. Наприклад, пояснити стилістичну роль дієслівного повтору у реченні *Минають дні, минають ночі, минає літо*. Якого відтінку надають художньому мовленню прислівники із суфіксами зменшувально-пестливого значення у реченні *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють*. У прийменникових сполученнях, визначте відмінок іменника, поясніть їх змістове значення *Зеленіють по садочку черешні та вишні. По діброві вітер*

виє, гуляє по полю. Визначте, чи відрізняються стилістичним забарвленням синонімічні прийменники при і край у поетичних рядках Тараса Шевченка. По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу. Сон-трава при долині вночі розцвітає. Три явори посадила сестра при долині. Одним єдине при долині, в степу край дороги, стоїть дерево високе. Як ви вважаєте, чи можна в наведеному реченні прийменник крізь замінити прийменником через. Відповідь поясніть. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне. Яку функцію виконує частка аж у наведених реченнях. Червоний місяць аж горить, з-за хмари тихо виступає. Розплелася густа коса аж до пояса. А над самою водою верба похилилась: аж по воді розіслала зеленії віти. Яка роль використання повторюваного єднального сполучника при однорідних членах у реченні І барвінком, і рутою, і рястом квітчає весна землю. Перебудуйте речення так, щоб частини безсполучникового складного речення були окремим простими реченнями. Настала осінь, шелестить пожовкле листя. Сіло сонце, з-за діброви небо червоніє. Попрощалось ясне сонце з чорною землею, виступає круглий місяць з сестрою зорею.

Таким чином, поєднання уроків української мови і літератури – уроків словесності – допоможе учням краще оволодіти скарбами художньої літератури, усної народної творчості, культури взагалі, сприятиме збагаченню учнівського мовлення. Вивчення мови на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми сприятиме вихованню уваги до слова, пізнанню слова, збагаченню словникового запасу, розвитку чуття мови, уміння бачити відтінки значень слова.

Література

1. Босак С. Методи особистісно-орієнтованого навчання / С. Босак // УМЛШ. – 2003. – №8. – С. 37 – 41.
2. Голуб Н. Технологія сучасного уроку рідної мови / Н. Голуб, Дяченко Н., Остапенко В., Шляхова В. – Черкаси : Відлуння, 1999. – 324 с.

3. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії / С. О. Караман – К. : Ленвіт, 2000. – 272 с.
4. Пахаренко В. Т. Шевченко Сторінки нового підручника з української літератури для 9 класу / В. Пахаренко // Українська мова і література. – 2004. – № 2. – 4. – 71 с.
5. Скоморовська Н. Розвиток критичного мислення учнів під час вивчення творчості Т. Шевченка / Н. Скоморовська // Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 2. – С. 5 – 7.